

az egészségügyben dolgozó orvosok és más szakemberek számára, hanem mindenkinek, akit érdekel a középkor szellemének, társadalmának és erkölcsének fejlődéstörténete, egy olyan koré, amelyben Hints Elek

szerint az orvostudományi gondolkozást még mindig a földöntúli erőkből való hit, a *credo quia absurdum* (hiszem, mert képtelenség) irányította.

Nagy Zsolt

„Élt egyszer egy utazó...” – izgalmas élet- és korrajz kiváló magyar fordításban

Andrea Wulf: A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandos élete. Fordította Makovecz Benjamin. Park Könyvkiadó, Bp. 2017. 516 old.

Andrea Wulf indiai születésű, Angliában élő történésznőnek a *The Invention of Nature. The Adventures of Alexander von Humboldt. The Lost Hero of Science* címmel írott életrajzi kötete volt a sorban az ötödik a fontosabb önálló publikációi közül. A 18–19. század fordulóján tevékenykedő nagy hírű tudós-kalandor, Alexander von Humboldt életét feldolgozó monografikus mű, mely a polihisztor emberi nagysága mellett annak máig érvényes felismeréseit is megmutatja, 2015-ben jelent meg, s rövid időn belül elnyerte nemcsak a szélesebb olvasóközönség, hanem a szűkebb körű történész-, természettudós- és kulturális-antropológusszakma képviselőinek elismerését is. A szerző műve, lendületes stílusának, elegánsan kidolgozott részleteinek, kifinomult nyelvezetének köszönhetően, amellyel az Amazonas párás medencéjétől Kazahsztán hóborította csúcsaiig kalauzolja az olvasót, 2015-ben a Costa Könyvdíj életrajz kategóriájának győztese lett, 2016-ban pedig elnyerte a Royal Society nagydíját tudományos könyv kategóriában, amelyet követően recenziók egész sora kezdett beszélni a kötetről elismerően olyan nemzetközileg számontartott fórumokon, mint a *The Times*, a *Sunday Times*, a *Mail on Sunday*, a *The Independent*, a *Financial Times*, a *Scotsman* vagy a *National Geographic*, illetve a *The New York Review of Books*.

Az első angol nyelvű kiadás óta a művet több nyelvre is lefordították, 2017-ben pedig a budapesti Park Könyvkiadó gondozásában, Szalay Marianne szerkesztésében és Makovecz Benjamin kifogástalan

– talán az eredeti mű nyelvezetét is felülmúló – fordításban magyar nyelven is megjelenhetett *A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandos élete* címmel. A fordítás alapjául nem az eredeti 2015-ös, hanem egy későbbi, 2016-os angol kiadás szolgált.

A kötet *Prologussal* indul. Alexander von Humboldt jelenik meg előttünk, amint három társával 1802. június 2-án a Chimborazo meghódítására indulnak az Andok fenséges, csaknem 6300 méter magasságú kialudt vulkánjára. Andrea Wulf azért emeli ki épp ezt a mozzanatot Humboldt életéből, mert véleménye szerint ez volt pályájának az a meghatározó pontja, ami szerepet játszott nagy látomásának, a *Naturgemälde* körvonalazódásában, tudniillik hogy „úgy érezte, hogy az egész Föld egyetlen hatalmas, eleven organizmus, amelyben minden mindennel összefügg”. „Ez a mérész és teljességgel újszerű látomás máig meghatározó hatással van természetszemléletünkre.” – írja könyvében.

Már e bevezető részben egyértelművé válik tehát, hogy egy kivételes tudósszemélyiség kalandos életrajzát tarthatja kézben az olvasó, mely közel hozza az embert és a zseniális összefüggéseket feltáró tudóst egyaránt. Szerzője ugyanakkor a lehető legkörültekintőbben dokumentálódott, komoly történelmi munkát végzett műve megírása előtt. Rögtön a könyv első bekezdéseiben hivatkozik az általa feltárt és kutatott Humboldt-jegyzetfüzetekre, a tudós naplójára, számtalan könyvére vagy a több mint ötvenezer Humboldt-levélre is – azzal a céllal indult világgörül

útra, keresett fel levéltárakat Kaliforniában, Berlinben, Cambridge-ben, New Yorkban és még sok-sok helyen, követte nyomon Humboldt utazásait, és olvasott el több ezer levelet, hogy kitapints azokat a láthatatlan szájakat, amelyek „ezzel a rendkívüli emberrel fűznek össze bennünket”. A könyv a sikerét talán épp a szerző mérhetetlen nagy erőfeszítéseinek, példaértékű kutatómunkájának köszönheti, amely által megpróbálkozott Alexander von Humboldt újrafelfedezésével és azzal, hogy az öt megillető helyre állítsa a tudomány panteonjában. A Humboldt által írt levelek mellett a neki küldött mintegy százezer válaszlevelet is rendezte és átolvasta. A kötetben sok helyütt ezen levelekre alapozva tesz megállapításokat, rajzol meg korabeli karaktereket, így kirajzolódnak előttünk a „levelek köztársaságának” polgárai: a tudósok és kutatók a 18–19. században mind tagjai voltak egy olyan szellemi közösségnek, amely nem ismert államhatárokat, sem nyelvi vagy vallási különbözőségeket – levelezésük számai sűrűn beszórták Európát, átíveltek az Atlanti-óceánon, terjesztve az új eszméket és felfedezéseket. A kötet a társadalomtudósok számára rendkívül hasznos olvasmány lehet a forrásfeltárás és -használat módszertanát tekintve. A szerző a felsoroltakon kívül kiváló érzékenységgel hasznosította munkája során a legkülönbözőbb forrástípusokat: Humboldt herbáriumi lapjait, spanyol útlevelét, korabeli ábrázolásokat, előadásjegyzeteit, dedikációkat, könyvek margójára széljegyzeteket stb.

Alexander von Humboldt 1769-ben, az új felvilágosodás korszakában született porosz arisztokrata családban. Fiatalkorában ötéves expedícióra indult Latin-Amerikába, és újszerű természetszemlélettel tért vissza Európába. Könyvei tucatnyi nyelven jelentek meg, többek között magyarul is (a mű e könyvek születésének hátterét, körülményeit is feltárja), élete utazással és szüntelen munkával telt. Szemlélete, megfigyelései máig érvényesek. Az ő szellemében fogjuk fel és értelmezzük az ökoszisztémákat, ő használt először izotermákat (a mai időjárási térképeinken látható, az azonos hőmérsékletű helyeket összekötő vonalakat), ő fedezte fel először a mágneses egyenlítőt, ő dolgozta ki a Földet körülölelő vegetációs és éghajlati zónák fogalmát. Megírta a világ első ökológiai dolgozatát,

elsőként kezdett beszélni az emberi tevékenység okozta veszedelmes éghajlatváltozásról. Tudtán kívül a környezetvédelmi mozgalmak alapító atyja lett: öellette soha senki nem ismerte fel, hogy az erdők pusztítása, a meggondolatlan öntözés vagy az ipari központok által kibocsátott nagy mennyiségű gázok befolyásolják az éghajlat alakulását. Felismerte, hogy a kereskedelmi hasznot hozó növények kizárólagos termesztése nem teremt boldog társadalmat, rámutatott a gyarmatosítás és a környezetrombolás közötti összefüggésekre, felemelte szavát a rabszolgaság megszüntetése érdekében. Nyilvános előadásai újszerűek voltak, hiszen azzal, hogy nem szedett belépődíjat, voltaképpen demokratizálta a tudományt: a széksorokban a királyi család tagjai mellett kocsisok, diákok, szolgák, tudósok, kőművesek foglaltak helyet, sőt a hallgatóság közel felét lányok, asszonyok tették ki, ami elképzelhetetlen lett volna korábban. Forradalmasította a tudományokat is: 1828 szeptemberében több száz tudóst hívott meg egész Európából egy berlini konferenciára, ahol Humboldt egy egészen szokatlan programot állított össze; a tudósoknak nem előadniuk kellett, hanem beszélgetniük egymással. Kétségtelen, hogy Humboldt sokakra gyakorolt jelentős hatást, a mai gondolkodók, művészek és tudósok közül is. Elsők között végzett összehasonlító tanulmányokat; megfigyelései ma már annyira nyilvánvalóak és maguktól értetődőek, hogy az ember jószerivel el is tűnt mögülük. Abban a korban halt meg (1859), amikor az egyes tudományágak kezdtek egyre élesebben elhatárolódni egymástól, s lassan idejétmúlttá vált az ő holisztikus, az átfogó teljesség megértésére törekvő szemlélete. Ez Andrea Wulf könyvének köszönhetően került ismét szélesebb körben látóterünkbe.

Természettudományos munkássága mellett mint kulturális antropológus is számottevő felfedezéseket tett: kapcsolatokat és összefüggéseket ismert fel. Az európaiak túlnyomó többségétől eltérően nem tartotta barbároknak a távoli földrészek őslakosait, sőt csodálta kultúrájukat, hitvilágukat és nyelveiket. Az őslakosok által ismert növényektől és állatoktól az inka építészeti gyakorlatilag minden érdekelt. Útjai során gyakran ejtették ámulatba a hajdani civilizációk fennmaradt emlékei. Mexikóban feljegyzéseket

készített a levéltárak anyagáról és múzeumok tárgyi anyagáról, végigböngészte a gyarmati könyv- és levéltárakat. Kéziratokat másolt, rajzokat készített, szótárakat állított össze (sajnos Andrea Wulf a mexikói egy évtől csupán néhány bekezdésben tárgyalja a könyvben). Amikor Humboldt visszatért útjairól Európába, merőben új és szokatlan képet festett az úgynevezett „vademberekről”. Több helyen is kifejtette például azt a nézetét, miszerint az őslakosok helyi nyelvei annyira árnyaltak és kifinomultak, hogy nincs olyan magasröptű európai nyelv, amelyiket ne lehetne bármelyikre lefordítani. „Még az olyan elvont fogalmakra is vannak szavaik, mint a jövő, örökkévalóság vagy létezés” – mondta. Ugyancsak ő volt az, aki megcáfolta azt a korábbi állítást, hogy Dél-Amerika az óceánból történelem és civilizáció nélkül kiemelkedett kontinens. Az ősapítészeti emlékek, amelyeket felfedezett és könyveiben ismertetett, egy magas kultúrájú, fejlett társadalomról tanúsítottak. Semmi sem támasztja alá a korábbi felfedezők állításait – jelentette ki –, s az őslakosok semmiképpen nem veszedelmes vademberek, amilyenek az európaiak látták őket az elmúlt három évszázadban. *Kozmosz* című szintézisének második kötetében Humboldt az emberiség történelméről átvezető szellemi utazásra is elviszi olvasóit, az ősi civilizációktól egészen a korabeli társadalmakig. Téves lenne tehát őt csupán természetudósként számon tartani, inkább volt természetfilozófus-antropológus, egy olyan tudományág művelője, amely a 18. században még csak a bölcsélet egyik területe volt, s nem különült el az olyan tudományágaktól sem, mint a logika, a metafizika vagy az erkölcsfilozófia. Az ún. kulturális ökológia, ökológiai antropológia, az etnobotanika vagy az etnoökológia egyik előfutárát is benne tisztelhetjük. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy Albert Gallatint, az Egyesült Államok korábbi pénzügyminiszterét, aki először Washingtonban, később pedig Londonban és Párizsban is találkozott vele, annyira elragadta Humboldttnak az őslakos népek iránti lelkesedése, hogy maga is tanulmányozni kezdte Észak-Amerika bennszülött népeit, s Gallatint ma az amerikai etnológiai tudomány atyjaként tartjuk számon. „Ez irányú érdeklődésének oka és eredete

[...] Alexander von Humboldt egy kérése volt.” – írja a szerző.

A néprajzkutatók és kulturális antropológusok számára a kötet más érdekességgel is szolgálhat. A szerző az Alexander von Humboldt halála után kialakult Humboldt-mítoszt, emlékezés- és emlékezetalakzatokat is vizsgálja könyvében. Korabeli újságcikkeket, tudósításokat (The New York Times, Daily News stb.) használ például a Humboldt születésének 100. évfordulójára rendezett emlékünnepegek bemutatásánál, melyeket 1869-ben világszerte több nagyvárosban és kisebb településen is megszerveztek. De könyvében több helyen részletesen ír a Humboldt emlékezetét névadással fenntartó rítusokról, névadási ünnepegekről is, melyek a 19. századtól az egész világot behálózták: „Grönlandon van Humboldt-fok és Humboldt-gleccser; Humboldt-hegy vagy -hegység található Kínában, Dél-Afrikában, Új-Zélandon és az Antarktiszon. Folyók és vizesések viselik a nevét Tasmaniában és Új-Zélandon, parkok Németországban és utca, a Rue Alexandre de Humboldt Párizsban. Egyedül Észak-Amerikában négy megyét, tizenhárom várost, hegyeket, öblöket, tavakat és folyókat neveztek el róla; Kaliforniában van a Humboldt Redwoods State Park, Chicagóban és Buffalóban pedig egy-egy Humboldt Park. Amikor az 1860-as években az alkotmányozó gyűlés Nevada állam leendő nevééről vitatkozott, kis híja volt, hogy nem a Humboldt nevet választották. Közel háromszáz növény- és több mint száz állatfajt neveztek el az ő tiszteletére, köztük a kaliforniai Humboldt-liliomot (*Lilium humboldtii*), a dél-amerikai Humboldt-pingvint (*Spheniscus humboldtii*) és a Humboldt-áramlat vizeiben élő ádáz, közel kétméteres ragadozó Humboldt-kalmárt (*Dosidicus gigas*). Több ásvány is az ő nevét viseli, például a humboldtit és a humboldtin, s a Holdon egy jókora terület neve Mare Humboldtianum. Több helyet neveztek el róla, mint bárki másról a világon.” – írja a prológius megfelelő részében Andrea Wulf. Ezért is érdekes, hogy az akadémiai falain kívüli világ – legalábbis az angolul beszélő világ – mára szinte teljesen megfedkezett róla, noha egykori úttörő felismerései máig meghatározzák gondolkodásunkat, s míg művei a könyvtárak mélyén

porosodnak, neve ezerfelől köszön vissza ránk: „viseli a Chile és Peru partjai mentén hömpölygő tengeráramlat; számtalan hegy, park és emlékmű Latin-Amerikában, köztük Mexikóban a Sierra Humboldt és Venezuelában a Pico Humboldt; Argentínában egy város, Brazíliában egy folyó, Ecuadorban egy gejzír, Kolumbiában pedig egy tengeröböl.”

Andrea Wulf könyve öt nagy egységen keresztül mutatja be Humboldt életét, munkásságát és korának társadalmi, gazdasági, politikai, illetve kulturális viszonyait, a korszak nagy gondolatainak, eszméinek, elméleteinek, nézeteinek megszületését vagy azoknak a bukását: a *Felbukkanó gondolatok* (I.), *Megérkezés: az eszmék gyűjtögetése* (II.), *Az eszmék rendezése* (III.), *Az eszmék terjedése* (IV.), illetve *Új világok: bontakozó gondolatok* címmel ellátott fejezetek egy olyan világot rajzolnak meg, ami abban az időben változóban volt, egyre tágabb lett, és egyre beláthatóbb. A Humboldt születése előtti hónapokban került sor például a világ első nemzetközi tudományos együttműködésére, amikor tucatnyi nemzet tudósai szervezeten, közösen figyelték meg a Vénusz bolygó napkorong előtti átvonulását; a földrajzi hosszúság kiszámításának problémája végre megoldódott; a Föld 18. századi térképén sebesen zsugorodtak az addig fehérén maradt területek; nem sokkal Humboldt hetedik születésnapja előtt a lázadó amerikaiak kikiáltották a függetlenséget, és 1789-ben még hűsz sem volt, amikor a franciák követték a példájukat; az olyan találmányok, mint a távcső vagy a mikroszkóp új világokat tártak fel; olyan világvárosok ma is ismert történelmi képe alakul ki, mint Washington, Berlin vagy Párizs. A sort, a könyvben még feltűnő történelmi eseményekkel, tudományos eredményekkel természetesen hosszasan folytatni lehetne; illusztrálásképpen és mintegy kedvcsinálóként álljon itt még csak néhány, a monográfiában feltűnő – mindenki számára ismerősen csengő – Humboldt-kortárs, -előd vagy -utód nevei: Francis Bacon, Carl Linné, Montesquieu francia gondolkodó, Jean-Baptiste Lamarck francia természettudós, Charles Darwin, Henry David Thoreau, Napóleon, Simón Bolívar, James Watt, Lord Byron, Benjamin Franklin, René Descartes francia filozófus, Newton, James Cook, Puskin, Friedrich Schiller, Honoré de Balzac,

Károly Ágost, Jöns Jacob Berzelius, Thomas Jefferson az Egyesült Államok harmadik elnöke, Immanuel Kant, Jules Verne, Edgar Allan Poe, Ralph Waldo Emerson, Gabriel García Márquez, Antoni Gaudí, John Muir, Giuseppe Garibaldi, James Madison, Ernst Haeckel vagy Johann Wolfgang Goethe, akiről a kötetből az is kiderül, hogy bár ma irodalmi munkássága miatt tiszteljük, de szenvedélyes tudós és kutató is volt, akit ugyanúgy érdekelt a Föld létrejötte, mint a botanika. Számtalanszor fogadta otthonában Humboldtot, folyamatos levelezésben álltak, sőt a Faust doktorban is sokak számára nyilvánvaló volt, hogy valamilyen mértékben jelen van Humboldt karaktere. A Goethe által jegyzett *Vonzások és válasziások* című műben így az sem meglepő, hogy az egyik főszereplőtől, Ottiliától a következő mondat hangzik el: „Milyen szívesen hallanám egy Humboldt elbeszélését!”

Az olvasmányos élet- és korrajzot a kötetbe gondosan válogatott és elhelyezett mintegy 68 fekete-fehér és 15 színes korabeli rézkarc, metszet, festmény és digitalizált dokumentum teszi még élvezetesebbé. Az olvasó tájékozódását, Humboldt kalandozásainak követését az előzéklapon és a hátsó, belső borítón elhelyezett, Rodney Paull által rajzolt két térképlap is segíti. Előbbi az 1799 és 1804 közötti észak- és dél-amerikai utazást, míg utóbbi az 1829-es oroszországi utat összegzi. A kötet belvelei között találjuk továbbá a Humboldt 1800-as venezuelai utazását bemutató térképlapot. A főszöveget számos lábjegyzet egészíti ki új információkkal; a könyvhöz tartozó, a szakirodalmi hivatkozásokra vonatkozó jegyzetanyag pedig a kiadó honlapjáról (parkkiado.hu) tölthető le.

A kötet egy összeggéssel, *Epilógussal* zárul, s ugyancsak itt találjuk a Humboldt fontosabb megjelent műveiről szóló jegyzeteket (*Jegyzetek Humboldt műveiről*), a mintegy 474 tételt tartalmazó forrás- és irodalomjegyzéket, az illusztrációk forrásjegyzékét, a betűrendes név- és tárgymutatót, a tartalomjegyzéket, illetve egy köszönetnyilvánítást, melyben a szerző a kutatómunkáját és a könyv megírását, megjelenését segítő több száz személynek, tudományos intézménynek mond köszönetet.

Az olvasó talán fenntartásokkal vesz kezébe egy olyan könyvet, amely 2016-ban felkerült a The New

York Times Best Seller listájára is. Valamiképpen úgy gondolhatjuk, hogy egy sikerkönyv nem törekedhet történelmi hűségre, körültekintő forráskritikára. Andrea Wulf könyve azonban mindennek a tökéletes cáfolata, komoly szakmai teljesítmény, élet- és korrajz, valamint eszmetörténeti munka, s helyenként olyan is, mint egy kalandregény, sok-sok apró érdekességgel, adalékkal fűszerezve fő mondandóját. Megtudjuk például, hogy Humboldt volt az, aki Európában meghonosította a brazil paradiót vagy ráébredhetünk arra, hogy miképpen volt személye és munkássága hatással a szecesszió szín- és formavilágának kialakulására, s így közvetve a szecesszióból táplálkozó magyar népi díszítőművészet bizonyos újkori-modern kori rétegeinek kialakulására is. A számtalan típusú és nagy mennyiségű forrásból könnyű, de egyben nehéz is lehetett a szerzőnek megrajzolni Alexander von Humboldt alakját, gazdag életpályáját és korának főbb jellemzőit. Olyan „bőséggel zavarában” küzdhetett, mint amikor

Humboldt először partot ért egy ismeretlen földrészen, s csak kapkodta a fejét a sok újdonság, felfedezésre váró kultúra, élőlény, természeti képződmény láttán. Feladatát azonban – Humboldthoz hasonlóan – Andrea Wulf is kiválóan elvégezte. Ajánlom könyvét mindenkinek elolvasásra, azzal a meggyőződéssel, hogy akár csak Humboldt esetében az utazás minden pillanatát, az olvasást is a kaland és a szabadság mámoros öröme tölti majd be. Humboldt nem új földrészt vagy fizikai törvényt fedezett fel. Az ő nevét nem egy bizonyos cselekedet vagy felfedezés, hanem a világszemlélete tette ismertté, s története érthetővé teszi, hogy miért látjuk és értelmezzük máig így és nem másként a természetet vagy az emberi kultúrákat, illetve a kettő közötti kapcsolatokat, összefüggéseket. Humboldt egységesítő látásmódja erősíti és igazolja mai természet- és kultúraértelmezésünket.

Nagy Zsolt

Szovjet ikonkutatók a 20. század elején

George Ruzsa: Icon Researchers and Icon Reserch in the Soviet Union in the First Hals of the 20th Century. Sziklatemplom Pálos Fogadóközpont, Bp. 2018. 155 old., 58 kép

Ruzsa György művészettörténész egyetemi tanár az ELTE Művészettörténet Tanszékén. Neve Magyarországon egyet jelent az ikonkutatással. Munkásságáról az Erdélyi Múzeum olvasói legutóbb Voigt Vilmos tollából olvashattak kitűnő méltatást (2017/2). A neves ikonkutató legfrissebb kiadványa angol nyelven nyújt áttekintést a 20. század első felében lezajlott szovjet ikonkutatásról és a kutatókról. A kiadványt a Sziklatemplom Pálos Fogadóközpont adta ki 2018-ban. A kötet 155 oldal terjedelmű, amelyben a 25 oldalas tanulmány mellett a szerző képeket, fényképeket is közöl.

A professzor jelen munkájának címe sokat ígér, ám a bevezetőben ő maga figyelmeztet arra, hogy szinte lehetetlen képet festeni a címben

jelzett témáról, a szovjet időszakban végzett ikonkutatásról, ezért ebben a kötetben olyan, csak a kevésbé vagy egyáltalán nem ismert információkat emel ki, amelyekhez ő maga jeles kutatókkal való személyes kapcsolattartás révén jutott hozzá.

A szerző előbb kontextusba helyezi az orosz ikonkutatást, és ehhez felvillant egy jelentősebb eseményt a 20. század elejéről, amely fordulópontot jelentett az ikonok értelmezése szempontjából. A 19. század végére, 20. század elejére ugyanis az ikonkutatásban a teológiai, filozófiai szempontú érdeklődés volt a jellemző. Az esztétikai szempont a szerző elmondása szerint akkor kapott szerepet, amikor 1913-ban megrendezték Moszkvában a nagy ikonkiállítását a Romanov dinasztia 300 éves